

NÉMET POLGÁRI SZEMÉLYEK DEPORTÁLÁSA ÉS FOGVA TARTÁSA A SZOVJETUNIÓBAN

UTE SCHMIDT

A vorkutai láger a Szovjetunióban, 1945

A Szovjetunióba deportált németek jórészt ismeretlen csoportját alkotják azok, akik nem vettek részt a harcokban, nem tartoztak se a német haderők, se német paramilitáris szervezetek kötelékébe, így nem hadifoglyok voltak, de még csak nem is a szovjet katonai bíróság által börtönbüntetésre ítélt személyek. Civilek voltak, akiket az NKVD fegyveresei erőszakkal hurcoltak a Szovjetunióba 1944–45 fordulóját követően – többségükben a német nemzetiszocialista politikáról alkotott nézeteiktől, illetve a náci politikában való részvételüktől függetlenül.

Valójában ezek a deportáltak az ún. „természetbeni jóvátétel” (élő jóvátétel) részét képezték, akiket elfogásukat követően a Szovjetunió területén működő nagyszámú munkatábor valamelyikébe szállítottak. Itt kényszermunkára fogták őket, azzal a céllal, hogy a német „Wehrmacht” okozta rombolás és pusztítás következményeit felszámolják a Szovjetunió különböző területein. Mivel gyakran nem állt rendelkezésre 17 és 45 év közötti férfi munkaerő, az NKVD fegyveresei asszonyokat, fiatal lányokat, gyermekeket, valamint időskorúakat is elfogtak. Többségük azonban gyengének bizonyult a szélsőségesen mostoha körülmények közötti munkavégzésre, sőt, legalább egyharmaduk az utazás és a táborhelyek viszontagságos körülményei okozta kimerültséget sem élte túl.

A kutatás jelenlegi szakaszában nem állnak rendelkezésre megbízható adatok a Szovjetunióba deportált német polgári személyek összlétszámáról. Szovjet levéltári adatok szerint csak 1944 decembere és 1945 áprilisa között mintegy 300 ezer német személyt tartóztattak le és deportáltak munkatáborokba. A német intézmények (a Vöröskereszt és az egyházak keresőszolgálati) becslései szerint az összesített létszám 1944 és 1956 között 500–700 ezer közé tehető.

MOBILIZÁLT INTERNÁLTAK

Valójában a szovjet statisztikai adatok csak a minimum minimumaként kezelhetők. Az orosz levéltárakban végzett kutatásaink arra mutatnak, hogy az elérhető számadatok valójában se kimerítőnek, se átláthatónak nem tekinthetők. Az egyik probléma abból adódik, hogy a szovjet adatok többnyire az Ukrán SZSZK és az uráli régió területén felállított munkatáborokban nyilvántartásba vett „internáltakra” vonatkoznak. Ezek azonban nem adnak képet a deportálásokról való nagyságrendjéről: a szállítás közben és a gyűjtőhelyeken elhalálozottak soha nem kerültek nyilvántartásba, és gyakran nagyobb csoportokat kihagytak a statisztikákból. Mindazonáltal a szovjet források fontos adalékokkal szolgálnak azon német polgári személyek életkörülményeinek megismeréséhez – például a halálokok, a halálózási arányok, a repatriálási eljárás vonatkozásában –, akiket a deportálásokról első két hullámában, 1944–45 folyamán szállítottak a munkatáborokba. A szovjet hivatali zsargon ezeket az embereket mint „mobilizált internáltakat”, illetve „letartóztatott internáltakat” említette.

A „mobilizált internáltakat” – a deportált német polgári személyek első kontingensét – a német kisebbségi csoportokból sorozták be a mai Románia,

Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia területén a 7161. és 7252. számú GOKO-rendelet alapján, amelyet Joszif V. Sztálin és az NKVD vezetője, Lavrentyij P. Berija közösen írt alá 1944. december 16-án. Ezekből a rendeletekből kitűnik, hogy a sorozás, a szállítás, a célállomás és a munkaerő-mobilizálás meghatározása és felügyelete központi tervezés alapján a szovjet vezetés által történt. A művelet végrehajtása az NKVD hatáskörébe maradt.

Az 1944. december 29-én kelt rendeletében Sztálin mintegy 140 ezer kényszermunkással számolt. Ezek többségét, több mint 100 ezer személyt az ukrán szénbányákba, valamint vas- és acélkohászati üzemekbe (Sztalinó, Vorosilovgrád, Dnyepropetrovszk) kellett vezényelni. Az utasítás ezerfős munkászászlóalj felállításáról rendelkezett, amelyeket a hadsereg tisztjei irányítottak, és amelyek teljes mértékben az ipari vezetés alá voltak rendelve. Az ipari komplexumok illetékeseinek kellett gondoskodniuk a munkások élelemmel, munkaruházattal, fogyasztási cikkekkel, szálláshellyel, tüzelőanyaggal, világítással, tisztálkodási lehetőségekkel, ágynevel, főzőedényekkel stb. történő ellátásáról.

Részletes utasítások rendelkeztek a biztonsági intézkedésekről (megfigyelésről, őrizetről, szögesdrótkerítésekről stb.), a kvóták teljesítéséről és a fizetések folyósításáról, a szökések és a fegyelemsértések megtorlásáról. A táborok rendjét az NKVD emberei felügyelték, az ott végzett titkos biztonsági tevékenység többnyire a táborok saját hatáskörébe tartozott.

LETARTÓZTATOTT INTERNÁLTAK

A második nagyszabású akció, a „letartóztatott internáltak” deportálása a birodalmi Németország keleti tartományaiban 1945 januárja és áprilisa között zajlott Berijának *A Vörös Hadsereg hátországának az ellenséges elemektől történő megtisztítása céljából fogantatandó intézkedésekről* hozott, 0016 számú NKVD-rendelete alapján. Az NKVD parancsnokai azt az utasítást kapták, hogy tartóztassák le a külföldi titkosszolgálatok „ügynökeit”, a „kémeiket”, „terroristákat”, „az ellenséges szervezetek és csoportok tagjait” stb. A GOKO 7467. számú és az NKVD 0061. számú rendelete az összes 17 és

A SZOVJETUNIÓBA DEPORTÁLT NÉMET POLGÁRI SZEMÉLYEK

1. 1944–1945

Kisebbségi németek Délkelet-Európában (Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Csehszlovákia).

2. 1945

Német állampolgárok a birodalmi Németország keleti tartományaiban (Kelet- és Nyugat-Poroszország, Danzig, Szilézia, Pomeránia, Brandenburg).

3. 1945–1948

Német állampolgárok a königsbergi régióban (ekkor már szovjet fennhatóság alatt).

4. 1945 után

Akaratuk ellenére szovjet állampolgárként „repatriált” oroszországi német menekültek.

5. 1945

Lengyelországi német menekültek, akiknek nem sikerült kijutniuk Nyugatra.

6. 1945 után

Német tudósok, mérnökök, technikusok, szakmunkások stb. Németország szovjet megszállási övezetében (Szovjet Zóna/NDK), akiket ún. „szakértőként” kényszerítettek munkavégzésre a Szovjetunió területén.

7. 1947

A Szovjet Zónában felállított ún. „különleges táborokból” szovjet kényszermunkatáborokba szállított német foglyok.

50 év közötti munkaképes férfi „mobilizálására” vonatkozó direktívákat is tartalmazott, ami kb. 78 ezer férfi és nő összegyűjtését eredményezte. Ezeket az embereket munkászászlóaljokba szervezve a Szovjetunió – elsősorban az Ukrán és Belorusz SZSZK – területére kellett szállítani. Az akció lebonyolításának legfőbb felelőse az NKVD volt.

1945 elején Berija 500 ezer főre becsülte a felállítandó és a Szovjetunió területére szállítandó német munkás-hadsereg létszámát. 1945 áprilisában 138 200 német letartóztatásáról tájékoztatta Sztálint. Egy 97 487 főből álló csoportot kellett a Szovjetunió iparvidékeire juttatni, elsősorban a szénbányászatban és a fémiparban történő

munkavégzésre. Berija szerint az „internáltak” 50 százaléka volt nehéz fizikai munkára fogható az NKVD táborokban. A többiek túl öregek és túl gyengék voltak a munkavégzéshez. Ötezen el is haláloztak a legutóbbi „akció” és a szállítás során. Ezenfelül az NKVD nyomozati anyagai szerint a letartóztatottak korábban többnyire a „fasiszta pártok” és a nemzetiszocialista tömegszervezetek (úgy mint a „HJ”/ „BDM”, „Arbeitsfront”, „Volkssturm” stb.) egyszerű tagjai voltak, és mint ilyenek „operatív szempontból” érdektelenek a szovjet titkosszolgálatok számára.

Ezért az NKVD immár a mobilizáció mielőbbi leállítását sürgette, s a letartóztatottakat a Szovjetunióba szállítás helyett a Németország területén található börtönökbe és táborokba kellett zárni. A fogyatékos, beteg és öreg „internáltakat”, valamint a gyermekes asszonyokat vissza kellett küldeni Németországba. Az NKVD április 18-án kelt, 00315. számú rendelete új időszakot nyitott meg, megteremtve a német polgári személyeknek a Németország Szovjet Megszállási Övezetében felállított „különleges táborokba” történő – később bevett gyakorlattá vált – internálásának lehetőségét.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK A MUNKATÁBOROKBAN

A szovjet hatóságok szemében a német polgári deportáltak elsősorban olcsó és leírható munkaerőt jelentettek, akiket semmiféle jogok nem illett meg, és akik csak minimális gondoskodást igényeltek az életben maradáshoz. Ugyanakkor a rabszolgamunka csak addig lehetett hatékony, amíg a munkavégzők létszámát és fizikai állapotát állandó szinten tudták tartani. Ebben a tekintetben nagyon hamar felszínre kerültek az NKVD és az iparvállalatok illetékesei közötti ellentétek.

Az NKVD részletes utasításokban és előírásokban rendelkezett az elszállásolással és élelmezéssel, a táborok felszerelésével és a munka megszervezésével kapcsolatos feladatok felelősségének kérdéséről. Mégis, amikor az egyes transzportok megérkeztek a célállomásukra, nyilvánvalóvá vált, hogy a több tízezer ember elszállásolásának és élelmezésének legalapvetőbb feltételei sem adóttak.

Számos munkászászlóalj maradt ágyak és bútorok nélkül, így az embereknek a pusztaság földön kellett étkez-

NÉMET POLGÁRI DEPORTÁLTAK SZÁRMAZÁSI HELYSZERINT

SZÁRMAZÁSI HELY	SZÁM
A birodalmi Németország keleti tartományai*	350 000
A birodalmi Németország többi tartománya*	50 000
Danzig szabad város*	10 000
Lengyelország**	112 000
Csehszlovákia**	30 000
Balti államok**	30 000
Magyarország**	30 000
Románia**	89 000
Jugoszlávia**	40 000
Összesen	721 000

* 1945 előtti határok szerint
** 1945 utáni határok szerint

niük és aludniuk. Az ukrainai szénbányákban dolgoztatott „internáltak” többsége még 1945 nyarán sem jutott munkaruhához, lábbelihez, alsóneműhöz, főzőedényekhez, tányérokhoz, szappanhoz és gyógyszerekhez. A magas halálozási arányhoz hozzájárultak a rossz higiéniai körülmények, a hiányos étellemezés és a rendkívül nehéz munka is. Például a vorosilovgrádi területen a „szénbányászati népbiztos” alá rendelt kb. 40 000 internált 10 százaléka már az első néhány hónap során meghalt. Voltak munkászászlóaljok, ahol az első hónapokban a halálozási ráta 30–50 százalék között volt.

Ez a katasztrofális helyzet azért vált kritikussá, mert az iparvállalatok illetékesei könnyen viseltettek az „internáltak” életkörülményei iránt, s a Gupvi (Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága) ellenőreinek panaszait teljes mértékben figyelmen kívül hagyták. Ezért a Gupvi kezdeményezte, hogy az NKVD/MVD vegye át a teljes felelősséget az „internáltak” táboraik felett. Ezeknek az embereknek ugyanazon elbánásban kellett volna részesülniük, mint a hadifoglyoknak, és csak akkor kerülhettek volna az iparvállalatok rendelkezési állományába, ha azok garantálták volna az internáltak alapvető szükségleteinek ellátását. Ezek az intézkedések nagyban hozzájárultak volna az „internáltak” által végzett munka hatékonyságának javításához, eredményességének növeléséhez. Az indítványozott változtatások azonban elmaradtak.

A szovjet hatóságok tökéletesen tisztában voltak a tábori megbetegedések gyakoriságának, a fertőzések gyors terjedésének okaival, és fel is állítottak egy különleges Gupvi-bizottságot, hogy elejét vegyék a nagyarányú elhalálozásoknak. A közegészségügyi hatóságok beavatkozását kérték; orvosok alkalmazásával és egészségügyi központok felállításával igyekeztek segíteni a megfelelő egészségügyi ellátást és a megbetegedett „internáltak” helyben történő kórházi kezelését. Noha a járványügyi helyzetet sikerült normalizálni, és a halálozási mutatók is javultak, az „internáltak” életkörülményei számos táborban nem igazán változtak meg.

A Szovjetunió Minisztertanácsa még 1948 májusában is utasítást adott az illetékeseknek, hogy gondoskodjanak a „német internáltak normális élet- és munkakörülményeinek kialakításáról”, és minden egyes internálnak biztosítsanak minimum két négyzetméternyi lakóterületet. Sok táborban még három évvel az „internáltak” megérkezését követően sem biztosították a legalapvetőbb igények kielégítését. Mindenhol hiány volt a téli hidegnek ellenálló építményekből, kályhákból, tűzhelyekből, fűtőanyagból, mellékhelyiségekből, ágyakból és hálószobákból, ágyneműből, alsóruházatból, tisztálkodási eszközökből, ivóvízből, víztárolókból, gyógyszerekből és oltóanyagokból, fertőtlenítőhelyiségekből, mosdókból és munkaruházatból, lábbelikből és szerszámokból stb.

Ilyen hiányosságok és a rossz szervezés miatt az „internáltak” nem voltak képesek optimális mértékben hozzájárulni a Szovjetunió újjáépítéséhez. Ha alacsony munkabéruk nem fedezte elszállásolásuk, étellemezésük, gyógyszereik és egyéb szükségleteik költségeit, akkor „munkaadójuk” adósaivá váltak, és „tartozásaikat” nyilvántartották. Mindezen visszasságok tükrében kérdéses, hogy a német polgári „internáltak” kizsákmányolása végső soron szolgálta-e egyáltalán a gazdasági érdekeket.

Összességében elmondható, hogy a német polgári „internáltak” helyzete még az ugyancsak kizsákmányolt német hadifoglyokénál is rosszabb volt. Körülményeiket valamivel elviselhetőbbé tette, ha a rokonok és a szomszédok, ismerősök együtt maradtak és kölcsönösen támogathatták egymást. Az első években az „internáltaknak” nem engedélyezték, hogy kapcsolatba lépjenek otthon maradt családjukkal, így reményvesztettnek és a tábori viszonyokkal szemben teljesen kiszolgáltatottnak érezték magukat.

STATISZTIKAI ÖSSZEGRZÉS

Az első, 1945. május 1-jére datált összeírás során 288 459 német „mobilizált” és „letartóztatott internáltak” számoltak össze. A német „internáltak” mintegy 20 százaléka meghalt 1945–47 között. A „B” csoportban a betegségek és halálesetek aránya lényegesen magasabb volt, mint a „G” csoportban. A repatriálás, a táborok közti költöztetések és a magas halálozási ráta következtében az „internáltak”

A SZOVJET FOGOLYTÁBOROKBAN FOGVA TARTOTTAK KATEGÓRIÁI

KATEGÓRIA	A FOGLYOK STÁTUSZA	CÉLÁLLOMÁS
A	Ellenséges katonai és paramilitáris szervezetek tagjai	Hadifogolytáborok
B	„Letartóztatott internáltak” Német polgári személyek, akiket a „Vörös Hadsereg hátszágának az ellenséges elemektől történő megtisztítása céljából foganatosított intézkedések” során fogtak el.	Internálótáborok, kényszermunka
G (D)	„Mobilizált internáltak” Német polgári személyek, akiket a balkáni államokban soroztak be az Szovjetunió iparvidékein végzendő kényszermunkára	Munkatáborok, munkászászlóaljok
V	Szovjet állampolgárok A Vörös Hadsereg hadifogságból kiszabadított katonái és a kiszabadított, kényszermunkát végző foglyok	Szűrő- és internálótáborok a Szovjetunióban

tak” összlétszáma 1945 végére az eredeti 50 százalékára csökkent.

A nyugati nemzetiségű internáltakra vonatkozó információk 1950. január 20-tól című dokumentum azt a látszatot keltette, hogy „mindössze” 3727 „B” és „G” kategóriájú német polgári „internált” maradt a Szovjetunió területén, többségük a „B” kategóriában. Eszerint a németeket vagy hadifogolytáborokba költöztették, vagy szovjet hadbírószági ítélet alapján börtönbüntetésüket töltötték, illetve börtönkórházakban voltak.

Ugyanakkor a Német Vöröskereszt Hamburgi Keresőszolgálatának feltételezése szerint 1950-ben még legalább 170 ezer német nemzetiségű polgári deportáltat tartottak vissza a Szovjetunióban. 1955-ben, Adenauer kancellár moszkvai látogatásakor a német delegáció becslése szerint a német nemzetiségű polgári deportáltak közössége összesen 130 ezer férfit és nőt számlált, akiknek a szabadon bocsátását kérte a küldöttség. Ezen személyek létezésére magán- és hivatalos levelek szolgáltak bizonyítékkal. Végül a német polgári deportáltak első nagy, több mint ezer főt – többségükben délkelet-európai származású, német állampolgárságú „áttelepülőt” – számláló transzportja a kazahsztáni Karagandából indult haza, és néhány nappal karácsony előtt, 1955. december 18-án érkezett meg az NDK-beli Fürstenwaldéba.

A német nemzetiségű polgári deportáltak sajátos szovjetunióbeli tapasztalatai nem igazán képezik részét a jelenkori németországi kulturális emlékezetnek. A Német Szövetségi Köztársaságban sorsuknak jórészt csak marginális jelentőséget tulajdonítottak a keletről kitelepített sok millió német menekült és a német hadifoglyok viszontagságaihoz képest. A volt NDK-ban az elmenekülés, a kitelepítések és a deportálások témáját a legszigorúbb tabuként kezelték. Ma, több mint 25 évvel a német újraegyesítést követően az újabb megközelítéseknek és forrásoknak köszönhetően lehetségessé, sőt szükségessé vált a történelem ezen elhallgatott vagy elfeledett fejezetének felidézése, a történeti kutatások jelentős témájává emelése. ♦

Fordította: Farkas Ákos

A szerző történész, politológusprofesszor, Freie Universität, Berlin

Munkában a dnyeprosztróji láger foglyai